

ВЛАДІМІР СОЛОНАРЬ

СТАВЛЕННЯ ДО ЄВРЕЇВ БУКОВИНИ З БОКУ РАДЯНСЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЙ У 1940–1944 рр.

Згідно з переписом населення у Румунії у 1930 р., на той час у Буковині жили приблизно 92 400 євреїв, що складало 10,8% від загальної кількості населення. Більшість буковинських євреїв, тобто приблизно 68 400, проживали у містах, де склали близько 30% населення. У самих Чернівцях проживало близько 42 600 євреїв, які склали 37,9% населення міста. Таким чином, буковинські євреї були найбільш

Деякі фрагменти з цієї статті було надруковано у кн.: *Solonari V. Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania.* – Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2009. © Видавництво Вудро Вільсона, 2009. Передруковано з люб'язного дозволу видавництва університету ім. Джона Гопкінса.

Багато з цитованих тут документів є копіями на мікрофільмах, що зберігаються у Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, США (USHMM). Згідно з правилами цитування USHMM, посилання на ці мікрофільми повинні мати оригінальний архівний номер, реєстраційний фонд (RG) USHMM, за який йде номер мікрофільму чи номер доступу (Acc.). Архівні скорочення у цій статті означають: ANRM – Arhiva Națională a Republicii Moldova; ASRI – Arhiva Serviciului Român de Informații; DANIC – Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale; PCM-CM – Fond Președenia Consiliului de Miniștri. Cabinetul Militar; V – Arhiva județului Vâlcea; ДАЧО – Державний архів Черновицької області; ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации; РГВА – Российский Государственный военный архив; РА АА – das Politische Archiv des Auswärtigen Amts.

урбанізованою етнічною групою, адже 73,9% із них жили у містах. У той час лише 26,7% усіх мешканців провінції жили у містах: серед місцевих румунів відсоток міських жителів дорівнював 19,8%; серед українців – 13,4 % (дві найчисельніші етнічні групи); серед німців – другої найрозвиненішої економічно групи – ця частка складала 44,3 %¹.

Євреї Буковини займали значне місце у місцевій економіці та отри-мували переважно більш сучасні професії, наприклад, у промисловості, де вони склали близько 35% усіх робітників, кредитних операціях (понад 66%), транспорті (понад 17%) та комерції (точних даних немає). В їхніх руках зосереджувалася значна частина деревообробної промисловості, основи економіки Буковини. Також велика їх кількість була представниками вільних професій. Абсолютна більшість цих людей визначали рідною мовою їдиш, але багато хто, особливо більш освічені, послуговувалися у повсякденному житті німецькою та вважалися носія-ми німецької культури².

Згідно з румунськими підрахунками, абсолютна більшість буковинських євреїв – приблизно 72 000 із зареєстрованих у переписі 1930 р. – жили у північній частині, яку Румунія передала Радянському Союзу під німецько-радянським тиском наприкінці червня – початку липня 1940 р. (ця кількість включає близько 2000 євреїв з *plasă* (району) Герца, що належала провінції Молдова та була окупована Радянським Союзом разом з Північною Буковиною; сьогодні це Герцаєвський район Чернівецької області України)³.

Єврейське населення Буковини, як і Великої Румунії, зазнавало особливих антисемітських утисків починаючи з другої половини 1930-х рр., разом з посиленням впливу німецького нацизму на румунську молодь та стійким зростанням популярності румунських праворадикальних націо-

¹ Аналіз демографічної ситуації у Буковині у 1930 та 1940–1941 рр. див. у звіті головного статистика Румунії Сабіна Мануїла від 31 жовтня 1941 р. у: РГВА, 492/1/12, лл. 19–34, особливо додатки лл. 26 і далі.

² Див.: USHMM, RG-25.012M, reel 1 (DANIC PCM–CM, 397/1940, р. 35), та *Hausleitner M.* Die Rumänisierung in der Bukowina: die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens, 1918–1944. – München, 2001. – S. 40–49, 187–196.

³ DANIC PCM–CM, 397/1940, р. 30.

налістичних та антисемітських рухів. Серед найвпливовіших з них варто зазначити насамперед «Залізну гвардію» (за офіційною назвою – партія «Все для країни», також відома як легіонери) Корнеліу Зеля Кодрану та Націонал-Християнську партію Александру К. Кузи, які зробили антисемітизм центральною ланкою своєї пропаганди. На короткий час, з листопада 1937 р. до лютого 1938 р., коли НХП очолювала уряд (меншості), антисемітизм став навіть офіційною державною ідеологією Румунії⁴.

Але внутрішній праворадикальний націоналізм та антисемітизм не були прерогативою етнічних румунських партій. Наприклад, етнічні українці Північної Буковини (їхня частка від загального населення становила, за румунськими даними, 28% у Буковині загалом та трохи більше 50% у північній частині регіону), які були найбільш переслідуваною меншиною у Румунії у міжвоєнний час (крім кінця 1930-х, коли ця першість належала євреям), стабільно відходили від підтримки румунських лівих та центристських партій, віддаючи перевагу надіям на краще майбутнє і створення незалежної української держави – проект, який особливо палко підтримувався українцями сусідньої Галичини.

Із зростанням впливу Організації українських націоналістів поміж етнічних українців Буковини, особливо молодшого покоління, етнічний

⁴ Є багато наукової літератури про румунські антисемітські рухи та партії, ось деякі з найважливіших публікацій: *Livezeanu I.* Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930. – Ithaca: Cornell University Press, 1995; *Heinen A.* Die Legion «Erzengel Michael» in Rumänien: Soziale Bewegung und politisch Organisation. Ein Beitrag zum problem des internationalen Faschismus. – Munich: R. Oldenburg Verlag, 1986; *Volovici L.* Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s / Translated from the Romanian by Charles Kormos. – N.Y.: Hebrew University of Jerusalem by Pergamon Press, 1991; *Ornea Z.* Anii treizeci: extrema dreapta românească. – Bucharest: Editura Fundației culturale române, 1995; *Weber E.* Romania // The European Right: A Historical Profile / Eds. H. Rogger, E. Weber. – London: Weidenfeld & Nicholson, 1965. – P. 501–574; *Ancel J.* Contribuții la istoria României: Problema evreească. – Vol. I, pt. 1. – Bucharest: Editura Hasefer, 2001. Про уряд Націонал-Християнської партії див.: *Shapiro P.* Prelude to Dictatorship in Romania: National Christian Party in Power, December 1937 – February 1938 // *Canadian–American Slavic Studies*. – 1974. – Vol. VIII, No. I. – P. 45–88. Про антисемітські рухи на Буковині див.: *Hausleitner M.* Die Rumänisierung in der Bukowina: die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens, 1918–1944. – München, 2001. – S. 207–215, 250–264.

націоналізм та антисемітизм поширився і на цьому рівні⁵. Як доводить канадський історик українського походження Іван-Павло Химка, наприкінці 1930-х рр. український націоналістичний рух у Галичині пройшов фазу глибокої радикалізації, стаючи дедалі більше ексклюзивістським, згідно з домінуючою тенденцією в тогочасній центральній Європі: «Жорсткішою стала мова, жорсткішою ідеологія, жорсткішою політична практика. “Залізна гвардія” у Румунії, усташі в Югославії та міжвоєнний український націоналізм у Галичині керувалися багато в чому однаковими імпульсами»⁶.

Румунські чиновники підозрювали усіх євреїв у симпатіях до комунізму та бачили у них потенційних зрадників румунської держави. Зважаючи на поширений антисемітизм та офіційну дискримінацію меншин, особливо євреїв, в усіх сферах життя Великої Румунії, не дивно, що деякі буковинські євреї схилилися до лівих рухів, але підозрювати їх усіх у комунізмі було б абсурдним. Взагалі, комуністична партія Румунії була настільки малою та незначною силою (лише близько тисячі осіб в усій країні), що навіть якби усі її члени були євреями (що не було правдою), вони б все одно склали мізерну частку румунської єврейської громади⁷.

⁵ Ibid. – S. 232, 254, 266–275.

⁶ *Himka J.–P.* The Basic Identity Formation in Ukraine: A Typology (the paper presented at the 37th national convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Salt Lake City, November 2005. – P. 10). Я дякую професору Химці за дозвіл цитувати цю роботу. Див. його ж: *Ukrainian Collaboration in the Extermination of Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // The Fate of the European Jews / Ed. J. Frenkel.* – P. 170–189. Про антисемітський напрям в українському національному русі під час Другої світової війни див.: *Berkhoff K.C., Carynnyk M.* The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepyss // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1999. – Vol. XXII, No. 3/4. – P. 149–184. З цієї ж теми див. переконливий аналіз у: *Snyder T.* The Reconstruction of Nations. – P. 142–153; *його ж.* Sketches from a Civil War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. – P. 75–77, 157–158, 185–187; *його ж.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943 // *Past & Present.* – 2003. – No. 179 (May). – P. 203–208.

⁷ За словами Владимира Тісменяну, провідного історика румунського комунізму, загальна кількість членів румунської комуністичної партії у 1920-х та 1930-х складала приблизно 1000 (*Tismaneanu V.* Stalinism for All Seasons:

Перехід Бессарабії та Північної Буковини під радянську владу в червні 1940 р. пройшов у надзвичайно принизливих для румунів умовах. Особливо це стосувалося військових, які мали перебазуватися в глибину країни, не маючи плану відходу та за умови інтенсивного та провокаційного тиску Радянського Союзу. Саме в той час румунська преса звинуватила – у найбільш конкретний та жорсткий спосіб – євреїв з північних територій у нападах на відступаючі румунські війська, мародерстві, арештах відступаючих чиновників і навіть стрільбі по відступаючим солдатам. Найбільш яскравим прикладом є газета «*Neamul Românesc*» Ніколае Йорга, в якій 6 липня 1940 р. з'явилася стаття відомого історика під назвою «Звідки така ненависть?», де можна було прочитати таке: «Документи та матеріали збирають та складають докупи... офіційні заяви та декларації робляться під присягою. Високі чини та хоробрі офіцери, які ризикували життям, щоб захищати... відступ та вихід румун, на власні очі бачили незчисленні варварства, вбивства невинних, закидання камінням та освістуння. Усі ці безчесні та кримінальні дії творилися лютим єврейством, чия ненависть вирвалася наче за чийсь наказом. Звідки така ненависть?» тощо⁸.

Важливо, що в час написання цих рядків румунська армія збирала документи, які спростовували огульні узагальнення типу «незчисленні вбивства невинних». Згідно зі звітом до румунського Генерального штабу, датованим липнем 1940 р., під час відходу війська втратили п'ятьох офіцерів, з яких двоє вчинили самогубство, двох застрелили росіяни й одного було застрелено (румунською?) жандармерією «під час втечі», найімовірніше, через дезертирство з посту⁹. Але повідомлення

A Political History of Romanian Communism. – Berkeley, 2003. – P. 39). Маріанна Хаусляйтнер показує, що соціал-демократи мали більше популярності серед буковинських євреїв, ніж комуністи, див.: *Hausleitner M. Die Rumänisierung in der Bukowina. – S. 233–245.*

⁸ Надруковано у: *Scurtu I., Hlihor C. Anul 1940. Drama românilor de peste Nistru. – București, 1992. – P. 150.*

⁹ Див.: *Anul 1940: Armata română de la ultimatum la dictat. Documente / Eds. F. Dobre, V. Manea, L. Nicolescu. – București, 2000. – Vol. I. – P. 265 (doc. № 106).* Більш сучасні дослідження про долю ймовірних жертв єврейських нападів підтверджують ці дані. Див.: *Pelin M. Legenda și adevăr. – București: Edart, 1994.*

преси, схожі до цитованого вище, вже створювали «потужний антисемітський рух» у країні¹⁰.

Стереотип єврея як непримиренного та віроломного ворога румунського народу знайшов у цих публікаціях широке вираження. Але реальність була зовсім іншою. Згідно звітів військових підрозділів, зібраних румунським генштабом, не лише євреї принижували та нападали на румунських солдатів під час відступу. Це робили і представники інших меншин та навіть етнічні румуни. З іншого боку, не всі євреї і не всюди брали участь в антирумунських демонстраціях: наприклад, у Буковині таких інцидентів було значно менше, ніж у Бессарабії. Хоча частина євреїв, особливо молодше покоління, справді раділо з відступу румунів – що й не дивно, з огляду на антисемітизм, який вони переживали у попередні роки, – їхні демонстрації були набагато менш насильницькими, ніж повідомляли медіа, та в будь-якому випадку без убивств¹¹.

Деякі з румунських старших офіцерів бачили у подіях, що супроводжували відступ румунських військ у 1940 р., корисну можливість посилити серед своїх солдатів антисемітські настрої, що вважалися невід'ємною частиною румунського патріотизму. Отже, командир 2-ї кавалерійської дивізії генерал Михаїл Раковіца звітував на початку липня 1940 р., що він та інші командири взялися активно «формувати та використовувати... обґрунтований антисемітський рух, щоб поширювати лють до радянської армії, яка потурала юдейській розпусті»¹².

¹⁰ Див, наприклад, щоденник Йона Гудіца, впливового члена опозиційної Національної селянської партії, яка, хоча й була заборонена королівським указом, продовжувала існувати (*Hudița I. Jurnal politic: ianuarie 1940–6 septembrie 1940 / Ed. by D. Berindei. – Iași: Institutul European, 1998. – P. 231*). Гудіца згадував про розмови у потягах, котрими він подорожував у ті дні; його подорожні беззастережно вірили подібним повідомленням ЗМІ.

¹¹ Ці питання я проаналізував більш детально у: *Solonari V. 'Model Province': Explaining the Holocaust of Bessarabian and Bukovinian Jewry // Nationalities Papers. – 2006. – No. 34 (4). – P. 485–487*. Одна з тих, хто вижив, Тіна Греку (Естер) з Бессарабії, чітко каже в інтерв'ю, даному авторові у липні 2003, що у 1940 р. єврейська молодь була більше прорадянською, в той час як старші люди втомилися від життя під радянською владою. Її батьки втекли на захід від річки Прут, вона вирішила лишитися.

¹² *Anul 1940: Armata română. – Vol. I. – P. 159.*

Прихід радянської влади до Бессарабії та Буковини швидко позбавив ілюзій тих (певно, небагатьох) місцевих жителів, які пов'язували своє майбутнє з радянським режимом. Переслідування усіх активістів некомуністичних політичних партій, арешти та депортації колишніх функціонерів румунської держави, інтелектуалів та тих, кого називали «куркулями та капіталістичними елементами», почалися від перших місяців радянського правління та тривали до останніх днів перед німецько-румунським нападом 22 червня 1941 р. Поряд з іншими етнічними групами жертвами цих репресій були і євреї. А саме арештовано і депортовано було лідерів сіоністів, соціал-демократів з «Arbeitbund» («Союзу єврейських робітників»), поважних журналістів. Крім того, майно єврейських підприємців та власників було конфісковано або націоналізовано. Хоча єврейським газетам, школам та театрам було дозволено існувати, зміст їхньої продукції ретельно контролювався радянською державою. Частина власності єврейських організацій було також націоналізовано, наприклад, Єврейський народний дім став Будинком офіцерів Червоної армії. З іншого боку, колишні члени комуністичного підпілля, хоч як мало їх було, нових посад при владі не отримали, бо новий режим привіз кадри для керівництва новою провінцією зі Східної України¹³. 12–13 червня 1941 р. совети депортували до східних територій СРСР, переважно Сибіру, більше ніж 7600 осіб з Чернівецької області України (яка включала Північну Буковину, Герцаєвський та Хотинський райони Бессарабії; з території решти Бессарабії було депортовано від 17 000 до 22 000 осіб)¹⁴. Хоча за доступними даними неможливо відстежити етнічний склад депортованих, буде цілком слушно припустити, що євреї серед них були добре репрезентовані, оскільки серед категорій депортованих радянські джерела зазначали «ремісників та торговців», тобто професії, в яких євреї були дуже добре представлені¹⁵.

¹³ Див.: *Hausleitner M. Die Rumänisierung in der Bukowina.* – P. 354–356, 363–366; *Жуковський А. Історія Буковини.* – Ч. 1. – Чернівці, 1991–1993. – С. 177–178.

¹⁴ Див. документи, надруковані у: *Трудные страницы истории Молдовы: 1940–1950-е гг.* / Ред. В.И. Пасат. – Москва, 1994. – С. 161, 164–165.

¹⁵ З приводу категорій депортованих див.: Там же. – С. 146, 711. Текст резолюції Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу від 14 травня 1941 р. знайдено не було, її зміст був підсумований в інформаційній ноті Міністерства внутрішніх справ 10 лютого 1956 р.

Радянський режим визначав своїх ворогів переважно у класових термінах (навіть наприкінці та після Другої світової війни, коли він переслідував представників національностей, визначених як «народ-ворог»)¹⁶. У 1940–1941 рр. євреї Північної Буковини потерпали від радянської влади не як євреї, а як члени певних соціальних чи політичних груп, і в цьому сенсі їхня доля не надто відрізнялася від долі решти етнічних груп у регіоні. Та з поверненням румунської влади ситуація докорінно змінилася. До того часу як Румунія напала на Радянський Союз як союзник нацистської Німеччини 22 червня 1941 р., її режим зазнав значних перетворень. Короля Кароля II примусили зректися, і з початку вересня 1940 р. країною керував диктатор (*Conducător*) генерал Йон Антонеску, чоловік край націоналістичних та ксенофобських переконань і симпатик нацизму. Антонеску прагнув до повного «очищення» своєї країни від усіх меншин, і в цьому його підтримували румунські бюрократи та багато націоналістично настроєних представників інтелігенції. При цьому Антонеску знав, що певні меншини були більш вразливі, ніж інші; і що євреї були найбільш беззахисними. Він також усвідомлював, що «усунення» усіх меншин одночасно, одним ударом, може спричинити велику шкоду економіці країни. Відповідно, він планував поступове «очищення» економіки країни від усіх етнічних нерумунів, насамперед від євреїв, та їхнє вигнання з румунської території після війни. Деякі меншини мали бути «обмінені» із сусідніми країнами на румунів, які там мешкають (наприклад, з Угорщиною), інших потрібно буде вигнати до країн, що програли війну (наприклад, до Радянської України). Від євреїв потрібно було позбавитися у найбільш радикальний спосіб – депортуючи їх «за Уральські гори»¹⁷.

Та це було бачення майбутнього. А наразі Антонеску вирішив задовольнитися розробкою плану створення з Бессарабії та Буковини «зразко-

¹⁶ Щодо зміни переслідувань при Сталіні від класової до етнічної основи див.: *Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution.* – Princeton, 2001. – P. 138–190.

¹⁷ З приводу режиму Антонеску та його бачення етнічно чистої Румунії, а також політики, втілюваної на шляху до цієї мети, див.: *Solonari V. «Model Province».* – P. 473–485; *Solonari V. An Important New Document on Romanian Policy of Ethnic Cleansing during World War II // Holocaust and Genocide Studies.* – 2007. – 20 (2). – P. 268–297.

вих провінцій», тобто етнічно «чистих» регіонів, керованих ним напряму через повноважних представників – губернаторів провінцій. Провінції мали бути «зразками» в тому сенсі, що мали стати прикладом для трансформації країни після війни. Першою стадією плану було очищення Бессарабії та Буковини від євреїв, яких частково потрібно було винищити в перші тижні війни під прикриттям бойових дій, а частково – депортувати «на схід», тобто до відсталого російської держави, що буде ледве живити після німецької перемоги, в якій він у той час не сумнівався¹⁸.

30 червня 1941 р., усього за два дні до німецького прориву у Північній Бессарабії, який спричинив радянський відступ та приход до провінцій румун та німців, Йон Антонеску надав усні інструкції командирам «великих [військових] формацій» (від полку і вище), в яких фактично заохочував військових до вбивства євреїв: «Ворожі агенти працюють за лінією фронту, намагаючись чинити акти саботажу, подаючи ворогові сигнали та надаючи інформацію, або навіть вбиваючи окремих солдатів. *Єврейське населення бере участь у цій діяльності* [курсив мій. – В.С.]... Генерал Антонеску... видав наказ, згідно з яким усіх тих, хто діє в будь-який спосіб проти армії та інтересів нації, має бути розстріляно на місці»¹⁹.

Згідно з цим наказом, багато румунських військових усіх рангів розпочали некероване убивство євреїв у провінціях. Одним з прикладів є події 8 липня 1941 р., коли 13-й гірський полк (*Vânători de munte*) зайняв село Купка у Північній Буковині, і його командир полковник Юстин Маріною наказав арештувати та розстріляти усіх євреїв. Він продовжував подібні дії стосовно євреїв у сусідніх селах Сераг, Адинката та Кельменці. Як показував на повоєнному трибуналі його підлеглий полковник Ернест Альбустін, Маріною не мав попереднього наказу щодо цих розстрілів і діяв за власною ініціативою. Повсюди у Північній Буковині та Бессарабії євреїв звинувачували у нападах на румунські війська зі спини, але насправді їх убивали як євреїв²⁰.

¹⁸ Див.: Solonari V. «Model Province». – P. 485–491.

¹⁹ Надруковано у: Cartea neagră / Ed. M. Carp. – Bucharest, 1996 (first edition – 1946), vol. III. – P. 46.

²⁰ USHMM, RG 06.025.06 (Центральный архив Федеральной службы безопасности СБ РФ (*дали* – ЦА ФСБ), 1083, л. 283–285, 314).

Але більшість брудної роботи виконувалася не армійськими волонтерами, а спеціально створеними розстрільними загонами (*echipe de execuții*). Нові архівні матеріали дозволяють відстежити створення та втілення цього механізму систематичного убивства на прикладі однієї військової одиниці, 7-го кавалерійського полку 5-ї кавалерійської дивізії, який воював у Північній Бессарабії у червні – липні 1941 р.²¹ На початку липня 1941 р., одразу після переходу річки Прут, командир полку полковник Георг Карп зібрав усіх офіцерів та наказав їм сформувати розстрільні загони із сержантського складу, щоб «очистити місцевості», через які проходить полк, «від євреїв та комуністів», убиваючи усіх, «від дітей у пелюшках до старих із сивими бородами»²². Того ж дня було сформовано два ескадрони смерті, переважно з добровольців, але також з простих солдатів, призначених туди командирами²³. Загони розпочали свою діяльність миттєво, а їхні «досягнення» були насправді вражаючими. Лише у Бессарабії вони знищили сотні, а то й тисячі цивільних, переважно євреїв, але також тих, хто співпрацював у 1940–1941 рр. із советами, і продовжили подібну діяльність після форсування Дністра. Напевне, найкривавіша різанина, в якій вони брали участь, трапилася у бессарабському містечку Єдинець, де армія, а потім і жандармерія страшили якнайменше 537 осіб, переважно євреїв²⁴.

В інших великих підрозділах Румунської армії ситуація була аналогічною. Особливо добре задокументовано злочини, як писав Жан Анчель, «невеликої групи солдатів» під командуванням майора Георга Вартіча, заступника командира 7-ї піхотної дивізії генерала Олімпіу Ставрата. Дивізія вела наступ у районі Герца у Північній Буковині та у сусідніх районах Північної Бессарабії. Вартіч був претором (військовим прокурором) 7-ї дивізії, і в його обов'язки входив контроль за тилловими службами та безпекою в тилу²⁵. За посадою Вартіч також підпорядко-

²¹ USHMM, RG 25–004, reel 128 (ASRI, 64472 vols. 1–2).

²² Ibid., vol. 1, pp. 107, 114, 118, 142, vol. 2, pp. 4, 137, 154, 403.

²³ Ibid., pp. 107, 159–160, vol. 2, pp. 137, 149–150, 154, 198–199, 215, 234.

²⁴ USHMM, RG 54–001, reel 14 (ANRM, 1026/ 2/ 13 p. 53).

²⁵ Див.: *Anchel J. The Romanian Way of Solving the 'Jewish Problem' // Yad Vashem Studies.* – 1988. – № 19. – Р. 199–207. Євреїв з району Герци у 1941–1944 спіткала доля їхніх братів із Північної Буковини та Бессарабії.

увався генералові Йону Топору, генеральному прокуророві Румунської армії, який відігравав одну з ключових ролей в етнічних чистках. В міру просування 7-ї дивізії вперед, Вартіч та його бригади смерті залишали по собі буквально гори трупів, головним чином євреїв, серед яких були чоловіки, жінки та діти. Їх страчували під виглядом ведення бойових дій, а часом і без всякої причини взагалі²⁶.

Роль жандармерії у масовому знищенні євреїв була ще більшою. Румунська жандармерія була воєнізованою поліцією, яка мала підтримувати порядок у сільських районах країни. У часи війни створювалися допоміжні жандармські батальйони з метою захисту армійського тилу. Напередодні війни проти СРСР підрозділи жандармерії було відроджено для служби у Північній Буковині та Бессарабії і набрано саме з тих офіцерів та сержантів, які служили там до червня 1940 р. Під час воєнних операцій у Бессарабії та Північній Буковині вони підпорядковувалися армії, а саме генеральному прокуророві генералові Йону Топору. А коли провінції було «звільнено» і фронт пішов далі на схід, жандармерію Бессарабії та Буковини перепідпорядкували Генеральному інспектору жандармерії, генералу Константину Васіліу, який також обіймав посаду заступника міністра внутрішніх справ. Насправді ж Васіліу контролював ці підрозділи навіть до того, як був призначений їхнім командиром²⁷.

Напевне, саме Васіліу спало на думку взяти на службу до відвоєнованих провінцій тих самих офіцерів жандармерії, які служили там до 1940 р. і яких потім розкидали по загонах жандармерії по всій країні. Первинною метою цього було сприяння етнічним та політичним чисткам: вважалося, що ці люди найкраще знали місцеве населення і могли швидко і просто відрізнити «зрадників» та євреїв від лояльного населення та християн²⁸. У перші дні липня 1941 р. генерал Васіліу призвав офіцерів жандармерії, які мали повернутися до Південної Бессарабії

²⁶ USHMM, 25.004, reel 23 (ASRI, 20521, vol. 4/1948 92, 293).

²⁷ Див. свідоцтво генерала жандармерії Константина Тобеску (Constantin Tobescu), який був у пряму підпорядкуванні генерала Васіліу (*Vasiliiu*) в Бухаресті: USHMM, RG-06.025M Reel 43 (ЦА ФСБ, Н-18767, т. 2, л. 279–312).

²⁸ USHMM, RG-25-004M, reel 26 (ASRI, 20725, vol. 9, p. 82 (Deposition of Gendarme Major Traian Drăgulescu, Commander of Hotin gendarme Legion, Bukovina province)).

у дунайський порт Галац; тих, хто мав повернутися до Центральної та Північної Бессарабії, – до міста Роман у Молдові; а тих, кого планували повернути до Північної Буковини (а також частини Північної Бессарабії, включеної у відновлену та збільшену провінцію Буковина), – до міста Фалтичені у Південній Буковині. Те, що трапилося у цих місцях, особливо у Галаці та Романі (про Фалтичені ми знаємо набагато менше), можна з великим ступенем вірогідності відтворити з численних свідчень очевидців, які зберігаються у матеріалах повоєнних трибуналів.

В усіх трьох містах Васіліу звернувся до слухачів, закликаючи їх рішуче виконати свій патріотичний обов'язок, пояснюючи, що їхнім першорядним завданням після повернення до Бессарабії та Північної Буковини є «очистка території» від комуністів («підозрілих осіб») та євреїв. На зустрічах зі старшими офіцерами, серед них з інспектором (начальником) жандармерії провінції Бессарабія полковником Теодором Мекулеску, які проводилися на початку або одразу після загальних зборів, Васіліу ще детальніше роз'яснював значення своїх слів: усіх євреїв у сільській місцевості потрібно винищити, євреїв у містах потрібно інтернувати у новостворені табори та гетто, усіх «комуністів» (чи «підозрілих осіб») – також розстрілювати на місці²⁹.

²⁹ Термін «очистка території» («*curățirea terenului*») був, мабуть, вперше використаний Міхаєм Антонеску, далеким родичем диктатора та його найближчим співником (у той час він був державним міністром, з 12 червня 1941 р. – заступником голови Ради міністрів). У телеграмі від 12 червня 1941 р. з Бухареста до губернаторів Бессарабії і Буковини, генерала Константина Войкулеску та полковника Александру Р. Рюшану, йшлося: «Підтверджуючи загальні принципи правління у провінціях, які були прийняті у Бухаресті [попередньо]: ... забезпечити очистку території від комуністів, усунути більшовиків, ненадійні елементи, єврейських провокаторів, євреїв, що проживають у селах» (USHMM, RG-25-004M, reel 25 and file 40010, vol. 1, 92 reel 31 (ASRI, 20725, vol. 7, pp. 5–12, esp. 9)). Багато свідків підтверджують, що цей термін пізніше використовувався Васіліу, Мекулеску та його підлеглими в інструктажі нижчих чинів, часто з посиланнями на «накази згори». Без огляду на те, наскільки термін був використовуваний, свідки погоджуються, що зміст наказу був доволі зрозумілим, див.: ASRI, 18424, vol. 2, pp. 182, 192 reel 17; 20521, vol. 2, p. 443, vol. 10, p. 249, reel 23; 20725, vol. 1, p. 13; 40015, vol. 3, p. 266v., 18209, vol. 2, p. 485v. reel 78; 582, vol. 2, pp. 234–234v., 257 reel 119; 18621 vol. 1, pp. 4–5 reel 120; 64472, vol. 1, pp. 20, 107, vol. 2, pp. 414–15 reel 128.

У Бессарабії усе пройшло майже повністю відповідно до наказу, передусім завдячуючи беззаперечному виконанню наказів Васіліу інспектором жандармерії провінції полковником Мекулеску. Мекулеску брав участь у конференціях у Галаці та у Романі. Багато з його підлеглих у повоєнних трибуналах підтверджували постійний тиск і контроль з боку Мекулеску щодо виконання убивств та його погрози жорстко наказувати – аж до страти – будь-кого, хто наважиться не виконати наказ³⁰. Наполегливість Мекулеску дала результат: по всій Бессарабії його люди майже два місяці – з початку липня до кінця серпня – систематично винищували євреїв.

Однак у Буковині справи не пішли так само добре. Цьому було декілька причин. Найвірогіднішим та найважливішим був той факт, що полковник Йон Минекуца, який обіймав аналогічну Мекулеску посаду у цій провінції, не виконав «наказу про чистки» настільки безжально, як це зробив Мекулеску у Бессарабії. Минекуца, котрий не брав участі у конференції у Фалтичені, отримав цей наказ через генерала Топора і потім передав його своїм підлеглим, командирам легіонів жандармерії у провінції³¹. Але Минекуца не виявляв ніякої старанності у контролі за виконанням наказу і навіть відсторонився від нього³².

Ця ситуація відкрила можливість до всіляких випадкових рішень жандармів. За словами самого Минекуци: «кожен жандарм чинив так,

³⁰ ASRI, 22539, vol. 12, pp. 228–230, 358–361, 391, USHMM, RG-25.004, reel 16; 22539, vol. 45, pp. 14, 57–58 reel 17; 20725, vol. 4, p. 247, vol. 5, p. 154, 243–244, 249, 256v, reel 24; 18209, vol. 2, pp. 485–485v reel 78.

³¹ На трибуналі 1946 р. Мекулеску отримав п'ятнадцять років тюрми суворого режиму (*temnița grea*) та десять років позбавлення громадянських прав, у той час як Минекуца отримав п'ять років виправного режиму та п'ять років позбавлення громадянських прав (ASRI, 22539 vol. 12, pp. 456, 459). Різниця в їхніх діях, як буде показано нижче, повністю виправдовує різницю у покаранні.

³² Як свідчив голова легіону жандармерії Хотинського району майор Траян Дрегулеску, Минекуца наказав йому передати наказ своїм підлеглим, головам підрозділів жандармерії, у липні чи на початку серпня 1941 р., у той час як сам він показово залишався поза залом, де відбувалася зустріч. Жандарми, які були натреновані «читати» поведінку начальства, навряд чи могли не зрозуміти сенс такого вчинку. Див.: ASRI, 20725 vol. 9 p. 82 reel 25 and vol. 14 p.1 reel 26.

як дозволяла йому совість»³³. Таким чином, дії двох командирів легіонів жандармерії майорів Траяна Дрегулеску та Георге Берзеску (керуючих Хотинським та Сторожинецьким районами відповідно) були дуже різними. Дрегулеску не був антисемітом. Він був одружений на єврейці. Але Дрегулеску також був опортуністом та лицеміром. Він мав страх втратити роботу, не отримати чергового підвищення чи – ще гірше – потрапити на фронт. Отже, він послідував прикладу Минекуци: передав наказ своїм підлеглим, а потім утримався від перевірки, залишаючи методи його виконання на розсуд своїх підлеглих³⁴. Внаслідок цього дії жандармів у Хотинському районі були різними. У той час як у деяких селах євреїв було розстріляно, в інших – їх «лише» затримували та депортовували³⁵.

Майор Георге Берзеску, так само як і Дрегулеску, також отримав через полковника Минекуцу наказ генерала Топора «очистити територію». Але, на відміну від Дрегулеску, він відмовився передати його далі, і наказ на підлеглих йому територіях не діяв. Таким чином, видається, що ніхто з його жандармів не брав участі в убивствах у липні –

³³ ASRI, vol. 9 reel 25, p. 199.

³⁴ Див. це надзвичайно красномовне та показове свідчення на десяти сторінках у: ASRI, 20725 vol. 9 p. 82 reel 25. Дрегулеску помер у тюрмі під час слідства, але після смерті його дружина змогла знайти багато єврейських свідків з Хотина, які підтвердили його допомогу та підтримку у 1941 р. (ASRI, vol. 5, pp. 252–299; vol. 10, pp. 65, 67, 320 reel 23).

³⁵ Згідно з радянськими джерелами, наприкінці липня 1941 р. 540 (!) осіб, переважно євреїв, було розстріляно у селі Клімавці румунськими солдатами та головою гарнізону жандармерії Йоном Даринге. Менші за кількістю убивства, організовані головами гарнізонів жандармерії, трапилися у містечку Атакі (начальник гарнізону Думітрієвичі), у селах Берлінці, Медекауці та ще дев'ятьох селах. (Про Клімавці, Атакі та Берлінці див.: USHMM, RG-54.002M, reel 5 (ANRM, 1026/2/ 27, pp. 19–21); USHMM, RG-25.002, reel 16 (ГАРФ, ф. 7021, оп. 79, л. 103–103об.). Про інші села: *ibid.*, p. 15; File 17, p. 172). Але у містечку Липкані та у селах Тецкані та Тринка євреї були затримані та депортовані місцевими жандармами до концтаборів, але не розстріляні – на відміну від сусідньої Бессарабії, де євреям із сільської місцевості майже ніколи не вдавалося уникнути смерті від рук жандармів. (Про Липкані див.: ANRM, 2084, esp. p. 17; про Тецкані: *ibid.*, File 5201, esp. pp. 127v.–128; про Транка: *ibid.*, file 2877, esp. p. 23, копії всіх документів у: USHMM, RG-54.003M, на мікрофільмах, пошук за номерами файлів).

серпні 1941 р., хоча вони активно займалися арештами та побиттям радянських активістів³⁶.

Поведінка жандармів Берзеску вигідно відрізняється не лише від дій підлеглих Дрегулеску, а й від поведінки підлеглих командира легіону майора Константина Чикендела, котрий керував жандармерією у сусідньому Чернівецькому районі. Документи радянської Надзвичайної комісії з розслідування злочинів нацистів та їхніх спільників показують, що в липні та серпні 1941 р. жандарми Чикендела вбили десятки чи навіть сотні євреїв, хоча масштабна різанина, як і у Сторожинецькому районі, була справою румунської та німецької армій³⁷.

Місія жандармів Берзеску, яка полягала у встановленні контролю та порядку у найпівнічнішому Сторожинецькому районі, що межував з Галичиною – оплотом українського націоналізму, була найважчою. Тут Організація українських націоналістів мала найгустішу мережу своїх агентів, які під час радянського відходу захопили владу та навіть нападали на відступаючі підрозділи Червоної армії. Новостворені загони Української національної оборони, що знаходилися у прямому підпорядкуванні Українського національного комітету в Любліні, формували органи місцевої влади та контролювали ситуацію після радянського відступу та до приходу румун. Згідно зі звітами губернатора Буковини до Йона Антонеску у вересні та жовтні 1941 р., першим прапором, піднятим у багатьох містечках у Чернівецькому та Сторожинецькому районах, був саме український прапор. А в селі Станівці Долишні та деяких інших місцях пройшли навіть громадські церемонії підняття прапора за участю місцевого населення. Боївки ОУН нападали на відступаючі підрозділи Червоної армії, створюючи численні заворушення³⁸.

³⁶ В одному з таких випадків, а саме у *Lucovăț de Sus*, повідомляється, що кілька осіб загинули від побиття жандармами. Див.: USHMM, RG-25.002M, reel 15 (ГАРФ, ф. 7021, оп. 79 (Вижницький район), л. 14–16).

³⁷ Див.: *ibid.*, Герцаєвський, Заставнянський, Кіцманський, Садгорський и Чернівецький райони (USHMM, reels 14–15).

³⁸ *Жуковський А.* Указ. соч. – Ч. 2. – С. 145–146; *Вєріга В.* Буковинський курінь 1941–1944 // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. – Нью-Йорк, 1985. – С. 109–110; *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність, 1918, 1941, 1944. – Чернівці, 1955. – С. 55–59, 182–184; *Hausleitner M.* Die Rumänisierung

Багато джерел – радянських, румунських та єврейських – свідчать, що одночасно зі встановленням контролю над цими територіями деякі збройні загони ОУН почали очистку території від євреїв. Завдячуючи великій кількості джерел, цю ситуацію можна надзвичайно детально відтворити на прикладі подій у селі Станівці Долишні³⁹.

На початку липня 1941 р. після радянського відступу та до приходу румунських військ у селі було сформовано Український національний комітет, який взяв ситуацію під свій контроль. Однією з його перших дій був початок арештів місцевих євреїв, яких затримували у приміщенні сільради та місцевої лісопильні. Як пізніше зазначав один зі звинувачених, члени комітету мали наказ арештувати усіх євреїв, щоб пізніше передати їх румунським військовим⁴⁰. Незалежно від того, чи передбачав той наказ убивство євреїв, воно почалося навіть до встановлення

in der Bukowina. – S. 313–318. Див. також меморандуми губернатора Буковини Корнеліу Калотеску до Йона Антонеску від 20 вересня та 29 жовтня 1941 р. у: ОА, 492/1/12, pp. 100–105 and 120–129, а також ноту таємної поліції від 31 жовтня 1941 р. у: *ibid.*, 492/1/10, no pagination, USHMM, RG-25.007M, reel 1.

³⁹ Див.: USHMM, RG-31.018M, reel 21 (Галузеєв Державний архів СБУ, архівно-кримінальна справа № 2615), USHMM, RG-22.002M, reel 14 (ГАРФ, ф. 7021, оп. 79, д. 125, л. 5, 40–42об.); USHMM, RG-25.004M (ASRI, 18621, vol. 2 pp. 36–44v); *Mircu M.* Ce s-a întâmplat cu evreii în și din România. – Bat Yam, 1996. – Vol. II. P. 71–76, вперше надруковано як: *Pogromurile din Bukovina și Dorohoi*, 1945). Повна назва комісії була «Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів фашистсько-німецьких загарбників та їхніх поплічників, та шкоди, завданої ними громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР». Щодо історії та роботи Надзвичайної комісії див.: *Sorokina M.* People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2005. – V. 6 (4). – P. 797–831.

⁴⁰ USHMM, RG-31, reel 21 (ГДА СБУ, архівно-кримінальна спр. № 2615, арк. 180). Мені здається, що наказ йшов з Любліна в окупованій нацистами Польщі чи Львова у Галичині, від Українського комітету, з яким українські націоналісти Буковини мали тісний зв'язок. Багато українських істориків, визнаючи, що підпільні організації ОУН вийшли на поверхню в останні дні радянського відступу, відкидають їхню відповідальність за переслідування євреїв. Натомість ці історики твердять, що лише румуни арештовували і вбивали євреїв; один з істориків навіть стверджує, що українці були «засмучені» румунською політикою щодо євреїв. Див.: *Дуда А., Старик В.* Вказ. праця. – С. 61.

контакту з румунською армією. Після прибуття румунських підрозділів почався погром і зростання кількості арештів і убивств. Убивства продовжувались аж до прибуття румунських жандармів – підлеглих майора Берзеску; вони миттєво наказали зупинити вбивства⁴¹. Загалом було вбито від 80 до 130 євреїв переважно зі Станівців Долишніх і з сусіднього села. Деякі убивства здійснювалися з особливою жорстокістю. Крім Станівців Долишніх українська міліція також арештовувала, знущалася та вбивала євреїв у Мілієво, Ростоках та, можливо, й у інших місцях. У багатьох селах українські націоналісти одночасно проводили облави на євреїв, а потім інколи вбивали їх чи передавали для страти румунським військовим та жандармам⁴².

Іншою силою, яка систематично проводила акції винищення проти євреїв Північної Буковини у липні 1941 р., була одна з чотирьох бригад винищення СС, так званих айнцаггруп; айнцаггрупа D була приписана до румунської ділянки фронту. Хоча пізніше в ході війни айнцаггрупи систематично винищуватимуть усіх євреїв, у липні 1941 р. їхня місія була більш вузькою. Фактично, вони мали діяти проти євреїв, які вбачалися потенційно небезпечними, а саме: єврейська інтелігенція, громадські та релігійні лідери. Будь-які ознаки «підозрілих» дій, навіть якщо не можна було напряму простежити зв'язок з «євреями», могли стати причиною масштабних

⁴¹ *Mircu M.* Op. cit. – Vol. II. – P. 75.73. Мірку навіть стверджує, що жандарми намагалися звільнити деяких затриманих, але українці їм не давали цього зробити.

⁴² Див.: *Ibid.* – P. 46–48; RG-22-002M, reel 14 (ГАРФ, ф. 7021, оп. 79 (Вижницький район), л. 1, 109) Див.: *Angrick A.* *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943.* – Hamburg, 2003. – S. 157 (Ангрік цитує повоєнні свідчення євреїв). У деяких випадках за наявними джерелами не можна встановити, чи були антиєврейські погроми з боку місцевих українців організовані підпільними націоналістичними організаціями, чи виникали «спонтанно». Саме тому Ангрік, наприклад, пише про убивства у Ростоках як різанину, здійснену румунською армією разом з «місцевим люмпеном», але потім висуває думку, що вбивства чинила українська націоналістична міліція (S. 155, 157). Схоже згадування про «місцевий люмпен» у Ангріка виникає в описі подій у Банилові (S. 155), але радянська Надзвичайна комісія визначила, що 197 євреїв були вбиті «бандою» – термін, що позначав озброєні націоналістичні угруповання, – керованою особою на ім'я Іван Колотило (ГАРФ, ф. 7021, оп. 79, д. 125, л. 4, 57).

страт арештованих євреїв. Один з підрозділів айнцацгрупи D, айнцацкоманда 106 (Ек 10b) (командир Алоїз Перстерер), прибув у місто Чернівці 6 липня та одразу взявся до виконання свого кривавого завдання. Наступного дня вони відібрали та допитали чоловіків – представників єврейської інтелігенції, і хоча при них не було знайдено «політично крामольних» матеріалів, розстріляли 101 затриманого. Разом з румунською армією та поліцією члени айнцацкоманди 106 арештували та замкнули у палаці культури близько 2000 «підозрілих» євреїв, з яких понад 500 було розстріляно румунами 9 липня, а решту начебто випущено, а насправді вбито при виході з палацу та потім на вулицях міста. Загальна кількість єврейських жертв цих перших днів терору нараховує приблизно 2000 осіб⁴³.

Євреї з сільської місцевості, яким вдалося пережити першу хвилю масових убивств, були інтерновані у концтабори та депортовані за Дністер «на схід». Первинним наміром румунської влади була повна очистка обох провінцій від євреїв у перші тижні війни та депортація тих, хто переживе першу хвилю убивств, за Дністер, можливо, за Волгу чи навіть за Урал⁴⁴. Таким чином, депортованих очікувала неминуча смерть у дорозі від голоду, виснаження та епідемій. Але війна розгорталася не зовсім за планами Антонеску: замість швидкої німецької перемоги воєнні дії затяглися. Німецькому військовому командуванню була не до вподоби ідея румунів накопичувати румунських євреїв у тилу німецької армії; отже, вони послідовно наказували висилати їх назад, через Дністер на захід. У суперечці між двома союзниками румуни, зрештою, поступилися та вже у липні та серпні 1941 р. відклали плани очищення провінцій від євреїв. Хоча румуни вперто відмовлялися приймати назад євреїв, німцям таки вдалося відправити декілька, можливо й більшість, колон депортованих назад за Дністер. Це виснажувало євреїв ще більше: багато вмирили чи ледве могли рухатися. Частина депортованих, яких румуни категорично відмовилися прийняти назад на свою територію, було розстріляно німецькими

⁴³ *Angrick A.* Op. cit. – S. 148–155, 159.

⁴⁴ Пор. виступ Антонеску перед Радою міністрів 6 жовтня 1941 р., в якому він збирався «закинути [євреїв] за Уральські гори» у: *Stenogrammele sedintelor Consiliului de Ministri: guvernarea Ion Antonescu.* – Vol. V, p. 5 (*dani* – *Stenogrammele*).

та румунськими солдатами. За підрахунками Міжнародної комісії з вивчення Голокосту в Румунії, кількість розстріляних складала від восьми до десяти тисяч осіб⁴⁵.

Незважаючи на ці невдачі, Антонеску був рішуче налаштований довести до кінця свій план «очистки» двох провінцій від євреїв. 30 серпня румунський генерал Татарану та німецький генерал Гауффе підписали у бессарабському містечку Бендери конвенцію, за якою територія між Дністром та Південним Бугом передавалася під румунську юрисдикцію до кінця війни. Остання, 7-а стаття цього документа передбачала депортацію в цей регіон (румуни назвали його Трансністрія) румунських євреїв до того часу, коли припиняться воєнні дії і буде можливою подальша депортація «на схід»⁴⁶.

В очікуванні депортації євреї з Бессарабії та Північної Буковини були зібрані у концтабори та гетто. Деякі з цих таборів були винятково транзитними і досить маленькими; євреїв тримали там кілька днів перед конвоюванням у більші табори. Євреїв з Північної Буковини концентрували у таборах у Північній Бессарабії, Хотинському районі (під час воєнного панування Румунії цей район Бессарабії було включено у провінцію Буковина). Найбільші табори були у Сокирянах та Єдинці, кожний з яких містив наприкінці серпня – на початку вересня більше як 10 000 в'язнів. Умови в таборах були настільки жахливими, що рівень смертності вражав. У таборі Єдинець, за свідченнями очевидців, записаних радянською Надзвичайною комісією, щодня вмирало по 10–15 осіб, доводячи загальну цифру до 304 загиблих, чиї тіла було поховано у братських могилах за 400 метрів від табору⁴⁷. У Сокирянах рівень смертності був, ймовірно, ще вищий: один зі свідків стверджував,

⁴⁵ Див.: International Commission on the Holocaust in Romania, Final Report. – Iași, 2005. – P. 136. З приводу невдалих депортацій див.: Ibid. – P. 134–136; *Ancel J. Contribuții la istoria României: Problema evrească.* – Vol. I, pt. II, pp. 146–158 та *Angrick A.* Op. cit. – S. 198–205.

⁴⁶ Німецька та румунська версії документа надруковані у: Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust / Ed. J. Ancel. – New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1986. – Vol. V. – P. 59–63; Vol. IX. – P. 188–189 (*дали* – *Ancel J.* Documents).

⁴⁷ Див.: ГАРФ, ф. 1026, оп. 1, д. 2, л. 2–2об.

що там щодня гинули сотні євреїв⁴⁸. Щоб отримати вбогий раціон, євреї мали виконувати важку працю. Санітарні умови були жахливі: не було найпростіших ліків і навіть мила. Коли ж розпочалася неминуха епідемія тифу, адміністрація, замість спроб покращити умови перебування євреїв, доклала усіх зусиль для обмеження контактів в'язнів з місцевим населенням, щоб запобігти поширенню захворювання за межі табору⁴⁹.

Депортації до Трансністрії було проведено в жовтні 1941 р. у найбільш варварський спосіб (євреїв з Північної та Південної Буковини було депортовано разом з їхніми одноплемінниками з Герцаєвського та Дорохойського районів (останній, хоча й був історично частиною провінції Молдова, у 1941 р. став частиною відновленої та розширеної провінції Буковина).

7 вересня генерал Топор видав інструкції про початок евакуації з табору Вертужені 10 вересня⁵⁰. Серед іншого в наказі містився такий уривок: «10. Методи ставлення до тих, хто не підкоряється? (Алексіану)». Значення цього коду було розкрито командиром 60 поліцейської роти лейтенантом Августином Рошка у заяві, яку він зробив Комісії з розслідування порушень у Кишинівському гетто у грудні 1941 р. (Комісія Ніколаеску названа на честь її голови генерала Ніколаеску)⁵¹.

⁴⁸ ГАРФ, ф. 7021, оп. 79 (Сокирянский район), л. 64–65.

⁴⁹ Більше про ці табори у: *Anceľ J. Contribuții la istoria României: Problema evreească.* – Vol. I, pt. II. – P. 186–199.

⁵⁰ Акт звинувачення Войкулеску містить посилання на згадування Войкулеску цього усного наказу, див.: USHMM, RG-25.004M, reel 16 (ASRI, 22539/12, p. 209). Наскільки дразливим було це питання в той час, можна побачити зі звіту про виконану роботу Войкулеску до Антонеску кінця 1941 р., в якому як привід до депортацій цей наказ навіть не згадується. Див.: USHMM, RG-54.001M, reel 1 (ANRM, 706/1/22, p. 6). Інструкції генерала Топора див.: ANRM, p. 43.

⁵¹ Повний текст доступний у: ASRI 21227/2, pp. 6–7, уривок надруковано у: *Comisia internațională pentru studierea Holocaustului din România, Documente / Ed. by Lya Benjamin.* – Iași: Polirom, 2005, p. 320 (doc. 145), (*дали* – ICFR, *Documente*). Таке ставлення отримало назву «Метод Алексіану», бо губернатор Трансністрії бажав мати якнайменше євреїв з Бессарабії та Буковини. Див. його звіт від листопада 1941 р. у: USHMM, RG-31.006M, reel 37 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. 4, арк. 65–66).

Насправді це означало, що усі євреї, які не могли йти в колоні «через виснаження чи хворобу», мали бути розстріляні. Рошка мав за два чи три дні до початку руху конвою надіслати одного зі своїх підлеглих до місцевостей уздовж маршруту, щоб підготувати місця для страт. Потрібно було викопати могили приблизно на 100 тіл кожна через кожні 10 км на достатній відстані від навколишніх сіл, щоб мешканці «не могли чути крики та постріли». Для копання могил та поховання тіл після екзекуцій влада мала мобілізувати місцеве населення, особливо молодь допризовного віку.

Ці інструкції були ретельно виконані жандармами та поліцією, відповідальними за операцію. Отже, Рошка звітував, що наказ було повністю виконано, а в результаті близько 500 євреїв було розстріляно на шляху від Сокирян до Атак, містечка на Дністрі, звідки в'язнів потім переправляли у Трансністрію. Але кількість ця явно занижена, оскільки радянська Надзвичайна державна комісія знайшла чотири могили на відстані двох кілометрів від табору, де було поховано 1650 тіл; за свідченнями очевидців, це були тіла євреїв з табору, розстріляних під час депортації у Трансністрію⁵². Аналогічне «ставлення» було до євреїв, депортованих з табору Єдинець (операцію виконано під командою заступника Рошки, лейтенанта Віктора Поповича)⁵³. Перед переправою через Дністер у напрямку Трансністрії євреїв грабували, відбираючи усе цінне – леї, золото, прикраси та іноземну валюту, яку вони намагалися пронести до місця заслання. Грабунок здійснювався представниками Національного банку Румунії, які «обмінювали» згадані речі на радянські рублі або RKS – *Reichskassenschein* чи кредитні облігації Райху (квазівалюту, яку німці ввели для користування на окупованих радянських територіях) за курсом від 40 (для леїв) до 100 разів (для золота)

⁵² ГАРФ, ф. 7021, оп. 79, номер справи не вказано, л. 5.

⁵³ Див.: ICHR, Documente. – P. 320. Під час слідства та суду у 1953 р. Попович заявляв, що хоча й отримав наказ, але проігнорував його, і в результаті євреї не були розстріляні. Хоча суд прийняв його версію та виправдав його, однак Рошка був засуджений до шести років особливого режиму, а його докази обвинувачення визнали недостатніми. Див.: ASRI, 21227 vol. 1. Оцінюючи цей суд та вирок, варто пам'ятати, що події мали місце в час зростання антисемітизму в радянському блоці. Більше про депортації у: *Ansel J. Contribuții la istoria României: Problema evreească*. – Vol. I pt. II. – P. 191–194, 199.

нижче від реальної вартості. Цей «обмін», а фактично грабунок, проводився з надзвичайною жорстокістю⁵⁴.

У той час як влітку та восени євреї Бессарабії та Буковини були ув'язнені по концтаборах, існувало лише одне місце в провінціях, де ті, хто пережив першу хвилю убивств, жили у відносній безпеці; це місце було Чернівці. До 12 жовтня тут не існувало гетто і євреям дозволялося пересуватися містом. Причиною цього винятку був хоробрий спротив муніципальної адміністрації, очолюваної мером Траяном Поповичем, який саботував антисемітські накази, що приходили згори. Лише коли 10 жовтня Антонеску видав категоричний наказ створити гетто та почати депортації євреїв з міста 14 жовтня, губернатор Калотеску зламав опір Поповича та його однодумців. Гетто було створене, і почалися приготування до депортацій⁵⁵.

15 жовтня Йон Антонеску видав наказ, за яким дозволялося залишити 15 000 «економічно корисних» євреїв у Чернівцях. Цю дивну зміну попереднього наказу часто приписують красномовству Траяна Поповича, але здається, що причину цієї таємниці варто шукати деінде. Не применшуючи світлу пам'ять Траяна Поповича, великого гуманіста та румунського патріота, людини видатної скромності та чесності, якому у 1989 р. «Яд Вашем» надав звання Праведника народів світу, на честь якого у 2002 р. було названо вулицю у Бухаресті, це традиційне переконання потребує перегляду. Майже напевне, що стимул до зміни наказу Антонеску йшов від німецького консула у Чернівцях, Фріца Гебхарда Шельгорна. Вранці 15 жовтня Шельгорн мав зустріч з губернатором Буковини генералом Калотеску, на якій він протестував проти рішення вислати усіх євреїв з міста, обгрунтовуючи це тим, що євреї були абсолютно незамінні в «економічній відбудові провінції», особливо у такій важливій галузі, як деревозготівля. А їх вислання може

⁵⁴ Див. відповідні документи у: USHMM, RG-54-001M reel 1 (ANRM, 706/1/22, pp. 97–105), та недатовану ноту міністра фінансів у: RG-54.002M, reel 13 (ANRM, 586 vol. I).

⁵⁵ Див. мемуари Траяна Поповича: *Popovici T. Spevedania/Testimony*. Traducere in engleză Viviane Prager ([N.p.]: Fundația Dr. W. Filderman, [n.d.]) (first published, 1945). – P. 10–38. Більш детальний опис подій в Чернівцях у: *Ancel J. Contribuții la istoria României: Problema evreească*. – Vol. I, pt. II. – P. 230–277.

зашкодити німецьким військовим успіхам, заявляв консул. Шельгорн пропонував відібрати євреїв, які були б «абсолютно необхідними для економічної відбудови» і не депортувати їх. Проте відібрані євреї мали залишитися в місті не «назавжди», а тимчасово, поки їм не буде знайдено заміни серед місцевих неєвреїв⁵⁶.

У меморандумі, який Шельгорн надіслав губернатору Калотеску 16 жовтня, він таким чином узагальнив свої аргументи: «У цій ситуації найкращим вчителем [певної професії чи ремесла. – *В.С.*] є сам єврей, і я певен, що найкращий з можливих результатів буде досягнуто за системи, коли кожен єврей буде працювати в парі з неєврейським помічником, якого він буде зобов'язаний ввести [у своє ремесло. – *В.С.*] та навчити настільки старанно, наскільки може. Єврея тоді можна буде прибрати з економіки, коли буде наявна відповідна заміна, яка зможе, згідно з висновком експертів, повністю перейняти єврейську справу. Але систему цю варто впроваджувати ретельно і без жодних винятків. Тоді можна буде виростити спадкоємців, які впевнено та відповідно до своїх можливостей, раніше чи пізніше, зможуть замінити усіх євреїв в економічному житті Чернівців, таким чином зробивши останніх непотрібними»⁵⁷.

У двох звітах, надісланих Шельгорном у Берлін 15 жовтня, він повторив свої сумніви щодо економічних наслідків повної депортації євреїв з Чернівців та згадав про свій візит до Калотеску того ж дня; але у звітах він наголошував, що аргументи, наведені у розмові з губернатором, стосуються лише євреїв, які працюють у німецьких компаніях⁵⁸.

⁵⁶ Див.: *Schelhorn F.G. Aufzeichnung über die Ereignisse während meiner Tätigkeit als Leiter des Deutschen Konsulats in Chernowitz, in Jassy, wieder in Czernowitz und der Konsulaabteilung der Gesellschaft in Bukarest (davi – Schelhorn F. Aufzeichnung) in AAPA, Anlass Schelhorns, pp. 59–60.* Наказ Йона Антонеску у телефонній розмові з Калотеску залишити 15 000 – 20 000 «економічно корисних» євреїв у Чернівцях згадується у звіті Комісії з розслідування порушень у чернівецькому гетто (голова – підполковник Віктор Сімінел) від 2 лютого 1942 р. (надалі позначеному як Комісія Сімінела). USHMM, RG-25.004M reel 135 (ASRI 2868 vol. 207, p. 86).

⁵⁷ USHMM, RG-31.006M, reel 5 (ДАЧО, ф. 307, оп. 1, спр. 10, арк. 213). Документ надруковано у: *Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940–1944. Documente din arhivele germane / Eds. O. Trașca, D. Deletant. – Bucharest, 2007. – P. 320–323.*

⁵⁸ *Ibid.* – P. 316–319.

Очевидно, це було зроблено, щоб захистити себе від можливих звинувачень у сприянні євреям.

Що ж спонукало Шельгорна до такого втручання? У своїх мемуарах він заявляє, що це були гуманістичні переконання та відраза до знуцання над невинними людьми; проте доказу його версії з інших джерел не існує. За звітами румунської таємної поліції наприкінці 1941 р., німецький консул справді використовував свій офіційний пост, щоб вберегти від депортації чернівецьких євреїв з німецьким чи австрійським громадянством, що мало б доводити відсутність у його діях бажання отримати матеріальний зиск⁵⁹. Але правдивість Шельгорна затьмарюється відсутністю у його мемуарах згадки про те, що євреїв, яких мали відібрати, мали вберегти від депортації лише *тимчасово*, доки їм не буде підготовлено заміну. Незважаючи на те, чи був цей член НСДАП з 1933 р. ще одним Шиндлером чи ні, і на його особисті мотиви, одне можна сказати напевно: саме його втручання і його аргументи на користь тимчасової відстрочки депортації для «економічно корисних» євреїв змінили думку Антонеску.

У жовтні – листопаді 1941 р. Попович, якому довірили відбір «економічно корисних євреїв», спромігся звільнити від депортації 19 000 євреїв (замість 15 000, згідно з наказом Антонеску від 15 жовтня), випишуючи інколи папери самостійно (так звані «дозволи мера») та виходячи таким чином за межі своєї компетенції. Цим 4000 осіб дозволили залишитися у місті тимчасово, бо 13 листопада 1941 р. Йон Антонеску відклав подальші депортації до весни наступного року⁶⁰. Дуже обмежену кількість «економічно корисних» євреїв було залишено, знов-таки на тимчасовій основі, в інших містах провінції⁶¹.

⁵⁹ Див.: USHMM, 25-004M, reel 135 (ASRI, 2868 vol. 207, p. 36).

⁶⁰ Наказ Йона Антонеску відкласти депортації див. у: *Stenogrammele*. – Vol. V. – P. 154. Щодо процесу відбору див.: *Popovic T. Spovedania/Testemony*. – P. 38–46, документи Комісії Сімінела у: USHMM, RG-25.004M, reel 135 (ASRI 2868 vol. 207) та *Ancel J. Contribuții la istoria României: Problema evreească*. – Vol. I, pt. II. – P. 256–265.

⁶¹ З невідомих причин, хоча Шельгорн просив лише за чернівецьких євреїв, Антонеску поширив цей метод на менші містечка Буковини, де дуже малій кількості «економічно корисних євреїв» було дозволено тимчасово лишитися. Таким чином, загальна кількість – від 15 000 до 20 000 – стосується усієї провінції.

З того моменту як єврея визначали «не корисним», його очікувала депортація. Євреї Чернівців, на відміну від їхніх одноплемінників з інших місць Бессарабії та Буковини, яких змушували долати усі відстані пішки, були депортовані до Могилева-Подільського, що на лівому березі Дністра, у вагонах для худоби; перед депортацією їх обшукали представники Національного банку Румунії, які потім змусили їх «обміняти» знайдені цінності за таким самим сміховинним курсом, як і в решті провінцій⁶².

Депортації відновилися на початку червня 1942 р. До цього часу влада склала список з 4471 єврея з Чернівців, яким вдалося уникнути депортації восени 1941 р. Єдиний виняток губернатор зробив для євреїв віком 70 років і старше. Перший потяг до Трансністрії відбув 8 червня 1942 р., а з ним 1781 єврей з Чернівців та 76 з інших префектур провінції. 11 червня 308 євреїв з Дорохойського району (цей район був частиною історичної провінції Молдова, але у 1941–1944 рр. увійшов до провінції Буковина, а усі його єврейські жителі підлягали депортації разом з одноплемінниками з Буковини) були вислані тим самими шляхом. Третій транспорт відправився 15 червня з 1139 євреями з Чернівців та 12 з інших префектур провінції. Четвертий транспорт 26 червня теоретично передбачався для євреїв, які сховалися перед попередніми двома червневими депортаціями, але й для двох додаткових категорій: політично підозрілих, тих, хто ухилився від примусової праці на користь армії, та тих, кого «було звільнено з підприємств та владних установ (провінційною) Службою зайнятості як непотрібних». Того дня було депортовано 11 110 євреїв з Чернівців та 52 з Дорохойського району⁶³. Звіт губернаторства, з якого взято ці дані, не уточнює, скільки євреїв належало до кожної з категорій, але, незважаючи на кількість «економічно не потрібних» євреїв у цьому останньому транспорті, сам факт їхньої присутності серед категорій свідчить, що, з погляду влади, перехідний період, передбачений у меморандумі Шельгорна, закінчився і прийшов час остаточного «очищення».

⁶² Див.: *Mircu M.* Op. cit. – Vol. II. – P. 105–106.

⁶³ Див. звіт губернатора від 1 липня 1942 р. у: USHMM, RG-31.006M, reel 9 (ДАЧО, ф. 307, оп. 1, спр. 244, арк. 3).

Раптове рішення Міхая Антонеску відкласти (а фактично – припинити) депортації, оголошене ним на нараді міністрів 13 жовтня 1942 р., застало владу на місцях за підготовкою до початку останньої фази «очищення»⁶⁴. Це рішення було прийнято з огляду на події у великій політиці, а саме на стійке усвідомлення того, що Німеччина не зможе виграти війну. Йон та Міхай Антонеску поступово доходили висновку, що наразі необхідно спробувати покращити відносини із західними країнами, а саме Британією та США. У наступний період аж до кінця свого перебування при владі ці лідери намагалися вивести Румунію із союзу з Гітлером за умови, що британці та американці гарантуватимуть їм добрі умови перемир'я та захист від неминучого радянського вторгнення. Оскільки вони обидва приписували надзвичайний політичний вплив британським та американським євреям, то було вирішено змінити ставлення до єврейської меншини на більш помірковане. Вони сподівалися, що така зміна у політиці зробить порозуміння із західними країнами простішим. Гуманістичні переконання на їхні дії щодо євреїв впливу не мали⁶⁵.

Рухоме та нерухоме майно, яке євреї були змушені залишити перед депортацією до Трансністрії, вважалося «покинутим» і таким чином ставало власністю держави⁶⁶. Його передбачалося «румунізувати», тобто передати у власність етнічним румунам; новопризначені власники – етнічні румуни мали брати на роботу до колишніх єврейських підприємств лише етнічних румунів. Румунізація була політикою, поширеною по всій Румунії, але на решті території країни її темпи були повільніші,

⁶⁴ Оголошення Міхая Антонеску про невизначену відстрочку усіх депортацій див. у: *Stenogramele*. – Vol. VIII. – P. 382.

⁶⁵ Більш детальний аналіз зміни зовнішньої політики уряду Антонеску див. у: *Balta S. Rumänien und die Grossmächte in der Ära Antonescu, 1940–1944*. – Stuttgart, 2005. – P. 240–298.

⁶⁶ Див. Закон № 2 507 від 3 вересня 1941, надрукований у: *Evreii din România între anii 1940–1944: Izvoare și mărturisiri referitoare la evreii din România / Eds. Lya Benjamin, S. Stanciu*. – Vol. I: *Legislația antievrească*. – Bucharest: Editura Hasefer, 1993. – P. 164–166. Ст. 2 визначала «вступ Румунської держави у право власності (*stăpanire*)» цим майном. Пізніше Міхай Антонеску визначив легальний статус цього майна як такого, що знаходиться в «очевидній власності» держави, див.: *Stenogramele*. – Vol. VI. – P. 551 (30 квітня 1942 р.).

оскільки Йон та Міхай Антонеску побоювалися шкоди, якої може завдати економіці миттєве вигнання усіх євреїв та неетнічних румунів з усіх сфер національної економіки, що було б особливо небезпечно під час війни⁶⁷. Вважалося, що у двох східних «взірцевих» провінціях румунізацію можна було втілити швидко і повністю. Відповідно, й сама ідея «взірцевості» мала одним з основних компонентів швидку та тотальну румунізацію.

Буковина була однією з найбагатших і найбільш розвинених провінцій Великої Румунії. Через швидкий німецький наступ 1941 р. вона майже не постраждала від радянської політики випаленої землі. Провінція та особливо Чернівці стали магнітом, що притягував усіляких шукачів щастя з усієї Румунії, місто дістало назву «румунська Каліфорнія». Як писав у 1945 р. румунський єврейський журналіст Маріус Мірку: «Розумні люди полишали свої чесні професії, роботу, високі прибутки (військові чини звільнялися зі служби), що вимагали хоч якогось зусилля, і вирушали до Чернівців, щоб збагатитися грабунком. [Будь-який етнічний румун міг орендувати завод чи магазин, колишню єврейську власність, за смішну ціну]. Так само як і шукачі золота у Каліфорнії, які після видобування певної кількості золота від'їжджали без жодних докорів на тему, що буде після них, каліфорнійці з Чернівців, після обробки усієї сировини на орендованих заводах чи продажу усіх товарів з орендованих магазинів, полишали все у безладі і поверталися додому»⁶⁸.

Румунізація була корумпованою справою повсюди у Румунії, але особливо на Буковині. Перший голова Відділу румунізації Буковини професор Еуджен Павлеску був відомий через величезне марнотратство: він розподіляв колишню єврейську власність серед своїх друзів та родичів за смішними цінами, навіть не реєструючи кількість сировини, що зберігалася на підприємствах. У лютому 1942 р. наказом Антонеску Павлеску було усунуто з посади і почалося слідство; проте воно затяглося разом зі справами інших чиновників провінції, звинувачених

⁶⁷ Про румунізацію див.: *Solonari V. Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania.* – Washington, DC: Woodrow Wilson center Press; Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2010. – P. 237–263.

⁶⁸ *Mircu M. Op. cit.* – Vol. II. – P. 115.

у корупції⁶⁹. Вже на березень 1942 р. лише у Чернівцях проти різних чиновників було відкрито 69 справ, до яких згодом додалося ще 2, але до квітня 1943 р. лише 4 було передано до суду, в той час як 14 було закрито під різними приводами. Навіть коли деяких чиновників визнавали винними, вони отримували м'які покарання: як правило, місяць чи два позбавлення волі.

У таких умовах багато людей на Буковині та особливо у Чернівцях мали зацікавлення у швидкому усуненні всіх євреїв з провінції. Влітку 1942 р. антисемітський тиск знизу на губернатора стабільно зростав. Підприємства та інституції змагалися за єврейську трудову силу, а право винаймати євреїв бачилося як привілей. Як наслідок, серед підприємців, які не змогли отримати відповідні дозволи, невпинно зростало незадоволення. 15 липня та 8 серпня 1942 р. відповідно чернівецькі Палата праці та Палата торгівлі і промисловості подали губернатору звіти щодо ролі євреїв у міській торгівлі та промисловості. У першому говорилося, що з 1891 єврейського робітника промислових підприємств, ремісничих майстерень та місцевих установ 888 були некваліфікованими чи «не потрібними», а отже, Палата праці вимагала їхньої депортації. Палата торгівлі та промисловості стверджувала, що з 580 єврейських працівників комерційних компаній 323 були не чим іншим, як «паразитами на місцевій економіці». Більше того, Палата зазначала, що винайм єврейських працівників на одних компаніях та заборона такого привілею іншим створив «ситуацію нечесної та небезпечної конкуренції для компаній... керованих румунськими комерсантами, відданими чистим націоналістичним ідеалам». Відповідно, ця інституція пропонувала не лише депортацію 323 некваліфікованих євреїв, а й детальну перевірку решти євреїв, під час якої буде визначено випадки, коли єврею буде дозволено лишитися ще на три місяці, щоб підготувати собі заміну перед депортацією. «Вища національна ідея» – румунізація торгівлі – буде досягнута лише після повної, без жодних винятків, очистки міста від євреїв, наполягали у Палаті⁷⁰.

Деякі місцеві чиновники, для яких розподіл єврейських будинків став звичною справою, протестували проти припинення депортацій,

⁶⁹ Див. справу Павлеску у: USHMM, RG-25.019M, reel 59 (DANIC-V, 106/942).

⁷⁰ USHMM, RG-31.006M, reel 28 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. 16, арк. 3–5).

деякі робітники-християни заздрили «привілейованому становищу» єврейських колег на підприємствах, насамкінець самопроголошені «патріоти» організовувалися у (нелегальні) комітети, щоб вимагати швидкого і повного «звільнення» країни від євреїв, яких вони називали «найнебезпечнішими істотами, найважливішим фактором цієї війни»⁷¹.

15 серпня губернатор видав декрет, який вводив нові, більш жорсткі, правила винайму євреїв. Він обмежував кількість євреїв, яку компанія могла винаймати залежно від її розміру, та встановлював максимальний строк праці єврея у комерційній компанії у три місяці і в будь-якому випадку не довше 1 листопада 1942 р., «дати, коли усі дозволи на винайм єврейських працівників автоматично скасовуються». На промислових підприємствах максимальний строк працевлаштування був від чотирьох до шести місяців, залежно від рівня кваліфікації. Усі компанії, що користувалися єврейською працею, мали «дублювати» єврейських робітників етнічними румунами, які мали зайняти місця євреїв після усунення останніх⁷².

Навіть після відстрочки депортації 13 жовтня 1942 р. та незважаючи на кілька подовжень «кінцевого терміну» звільнення єврейських працівників, тиск на буковинські підприємства за усунення єврейського персоналу та заміну його на етнічних румунів продовжувався. Звільнених з роботи євреїв більше не депортували у Трансністрію; натомість їх передавали до юрисдикції армії, яка «використовувала» їх для примусової праці на різних об'єктах. За різноманітні порушення їх також могли доправити до концентраційних таборів у районі Сатгори, Єдинця, Власівки та Хотина у провінції Буковина. Покарання перестало бути колективним,

⁷¹ Див. брошуру «групи румунських інвалідів із села» (ДАЧО, ф. 38, оп. 6, спр. 193, арк. 743), липень 1942; «інформаційний звіт» поліції Чернівців (28 жовтня 1941 р.) USHMM, RG-31.006M, reel 37 (ДАЧО, ф. 38, оп. 6, спр. 193, аркуш не вказаний, приблизно 15) та різноманітні документи (скарги, прохання тощо) у: ДАЧО, ф. 38, оп. 4, спр. 18.

⁷² USHMM, RG-31.006M, reel 29 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. не вказано, арк. 367–370). Ці правила були вперше визначені у декреті № 5000/1941 від 15 грудня 1941 р., а потім пояснені в Інструкціях з його виконання, виданих у березні 1942 р. Підприємства, що просили такі дозволи, мали пред'явити список євреїв, яких планувалося взяти на роботу, та документи, що підтверджували їхню кваліфікацію, із зазначенням кінцевої дати працевлаштування.

а стало індивідуальним, мала бути певна причина для ув'язнення (напр.: ненаошення зірки Давида, образливі висловлювання про Гітлера тощо), яке стало не безтерміновим, а тимчасовим; і хоча умови були важкими, вони не обов'язково призводили до смерті⁷³.

Наприкінці 1942 – напочатку 1943 р. присутність євреїв на Буковині все ще вважалася тимчасовою в очікуванні відновлення депортацій. Армія, яка була зацікавлена у продовженні румунізації економіки, оскільки це автоматично збільшувало кількість «безкоштовної» робочої сили у її розпорядженні, дедалі більше переймалася надто повільними темпами «очищення» Буковини. Відповідаючи на звинувачення у сприянні євреям, губернатор звітував 2 листопада 1942 р. у Генеральний штаб у Бухаресті, що він старанно працював протягом року, щоб замінити євреїв на місцевих підприємствах, і вже «евакуював» 90 000 євреїв з Буковини до Трансїстрії; таким чином, він, більше ніж будь-хто інший, був зацікавлений у «повному успіху цієї операції». Однак ситуація у провінції була особливою, і це визнав сам маршал Антонеску; якщо ще й були євреї-робітники на деяких підприємствах, то це було «не в їхніх особистих інтересах, а в інтересах національної економіки»⁷⁴.

Зміни у політиці прийшли лише навесні 1943 р. Щойно 29 грудня 1942 р. губернатор Калотеску задовольнив прохання Директорату румунізації (!) взяти на роботу 11 єврейських спеціалістів строком на 2 місяці, протягом яких мала бути підготовлена заміна з етнічних румунів; а 18 березня 1943 р. один румунський торговець у проханні подовжити право на працевлаштування єврея згадує «останній строк» 1 квітня 1943 р.⁷⁵ Але у березні чи квітні Калотеску було знято з посту губернатора, і новий губернатор Корнеліу Драгаліна послабив тиск на євреїв, оскільки з того часу всі прохання на подовження строків винайму задовольнялися без зволікання⁷⁶. Євреї, які на той час були у місті, мали

⁷³ Див. звіт представника Генерального штабу у концтаборі Єдинець від серпня 1942 р. у ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. 246.

⁷⁴ USHMM, RG-31.006M, reel 28 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. 17, арк. 293–295).

⁷⁵ USHMM, RG-31.006M, reel 29 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, спр. 16, арк. 894); USHMM, RG-31.006M, reel 32 (ДАЧО, ф. 307, оп. 3, номер справи не вказано, арк. 651).

⁷⁶ З приводу зміни політики щодо єврейського працевлаштування див. наступні документи тієї ж справи. Про зняття Калотеску та Войкулеску див.:

доволі добрі шанси вижити до звільнення Чернівців Червоною армією 29 березня 1944 р.

Євреї, яких було депортовано з провінцій до Трансністрії (або, краще сказати, ті кілька осіб, що лишилися там живими), мали дуже мало шансів повернутися до своїх домівок до відвоювання цих провінцій Червоною армією (Трансністрія, Північна Буковина та Північна Бессарабія перейшли під контроль Червоної Армії до середини квітня, решта Бессарабії – у серпні 1944 р.). 8 липня 1943 р. Йон Антонеску дозволив повернення з Трансністрії до Румунії євреїв – інвалідів війни, вдов та сиріт «батьків убитих на полі бою», колишніх військових службовців румунської армії, охрещених до 1920 р., старших від 70 років та ін.; а 12 листопада того ж року він видав наказ про початок репатріації усіх євреїв, що походили з Бессарабії та Буковини, починаючи з вищезгаданих категорій і «спеціалістів, необхідних у Румунії»⁷⁷. У грудні 1943 р. близько 7000 євреїв перетнули румунський кордон з Трансністрією, переважно колишні мешканці Дорохойського району; але згодом зусилля було спрямовано на створення умов для еміграції 5000 єврейських сиріт до Палестини⁷⁸. Дуже мало працездатних євреїв змогли повернутися до Румунії під час правління Антонеску; ще менше до Бессарабії та Буковини⁷⁹.

Статистика вбивчої румунської політики «очищення» Буковини від євреїв була жахаюча. У той час як неможливо з будь-якою часткою віро-

Stenogramele. – Vol. IX. – P. 222. Мірчу вважав, що Драгаліна був винятком серед румунських військових, оскільки не був антисемітом, а розумів єврейські потреби та скарги (див.: «Oamenii de omenie». – P. 93–95); ця думка підтверджується характеристикою, яку дав Драгаліні Шельгорн (див.: *Schelhorn*. Op. cit. – P. 65–66). Але один з єврейських свідків з Чернівців згадував, що послаблення атмосфери переслідувань у місті сталося після поразки під Сталінградом, «коли румуни усвідомили, що кінець наближається», і ця зміна стала очевидною на всіх рівнях адміністрації (Матисс Цвилінг, USHMM, Acc. 1029 # 252).

⁷⁷ Рішення опубліковано у: *Evreii din România între anii 1940–1944: Vol. IV; Bilanțul tragediei—renașterea speranței* Ed. Ion Șerbănescu. – Bucharest: Editura Hasefer, 1998. – P. 303, 309–310 (docs. 270, 274).

⁷⁸ Див.: *Balta S*. Op. cit. – P. 343–345, *Cartea neagră*. – Vol. III. – P. 422–425, 473–478.

⁷⁹ Звіт поліції від червня 1944 р. з м. Болград у Південній Бессарабії згадує про 108 євреїв, яких було депортовано до Трансністрії і які отримали дозволи повернутися у Південну Бессарабію, «де їм було забезпечене постійне проживання» (USHMM, RG-54.002M, reel 17 (ANRM, 680/1/4766 vol. 1, pp. 154–155)).

гідності підрахувати кількість убитих євреїв, зрозуміло, що вона дорівнювала тисячам, можливо, близько десяти тисяч (загальна кількість жертв цієї кампанії у двох провінціях оцінюється Міжнародною комісією з Голокосту у Румунії від 45 000 до 60 000 осіб, більшість жертв з Бессарабії). Ще більше людей загинуло у концентраційних таборах та під час маршів смерті у Буковині, Бессарабії, Трансністрії. Згідно з румунськими неповними та невпорядкованими даними, 86 000 євреїв було депортовано до Трансністрії з Буковини і 56 000 з Бессарабії. Рівень смертності цих людей у місцях утримання в Трансністрії був дуже високий; за підрахунками Міжнародної комісії з Голокосту у Румунії, від 105 000 до 120 000 депортованих загинули⁸⁰.

Такою була жажлива ціна, яку євреї двох провінцій заплатили за божевільне бачення етнічно чистої Румунії. Але з погляду Йона Антонеску та його послідовників, було досягнуто лише малу частку того, що вони називали «національним ідеалом». Як я вже зазначав раніше, їхня загальна мета була набагато радикальнішою та амбіційнішою: повне етнічне очищення усєї Румунії, а не лише її двох східних провінцій, від усіх меншин, а не лише євреїв. Немає сумніву, що якби війна розгорталася за їх бажанням, цей план був би втілений.

Переклад з англійської

Віталія Боброва

⁸⁰ Щодо найсучасніших та найбільш вірогідних оцінок кількості жертв див.: ICHR, Final Report. – P. 382. Про долю євреїв, депортованих до Трансністрії, див.: *Ibid.* – P. 141–168 та *Ancel J. Transnistria, 1941–1942: The Romanian Mass Murder Campaigns.* – Vol. 1 translated from Hebrew into English (тт. 2–3 містять документи румунською мовою). – Tel Aviv: Tel Aviv University, 2003.